

HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Rob Bakker

*Boekhouders van de Holocaust
Nederlandse ambtenaren en de collaboratie*

Boekhouders van de Holocaust

Rob Bakker

Boekhouders van de Holocaust

Nederlandse ambtenaren en de collaboratie

‘Jede Konsequenz führt zum Teufel’

Coverfoto: schrijfmachine Olympia Modell 7", Berlijn, 1933-1936

Ter beschikking gesteld door Stiftung Stadtmuseum Berlin

Foto: Oliver Ziebe, Berlijn

Foto auteur: Titia Hahne

© 2020 Uitgeverij Verbum en Rob Bakker

ISBN 9789074274920

Meer informatie: verbum.nl

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING.	11
Dank	13
DEEL I: REGISTRATIE	15
Hoofdstuk 1: Afgetekend	17
Een papieren spoor	22
Landelijke verzameling.	23
Dienen	28
Hoofdstuk 2: Ambtenaren in oorlogstijd.	33
De bezetters in West-Europa.	35
De secretarissen-generaal	40
‘Loyalster Zusammenarbeit’	41
Burgemeesters	50
<i>Landoorlogreglement en Aanwijzingen.</i>	53
Toezichhoudende bezetting	56
Relatie met de Nieuwe Orde.	61
Vreemde overheersing	64
Dwang, gezag of lokmiddel.	69
Duits gezag en collaboratie.	71
Functie, relatie, intentie en continuïteit	78
Hoofdstuk 3: Het proces van de Holocaust	85
Joodse kwestie	90
Jodenvervolging.	92
Vier fasen in de Jodenvervolging.	94
Daders, slachtoffers en omstanders	98
De Nederlandse paradox.	101
Verschillen binnen Nederland.	108
Nederlandse bureaucratie	110

Hoofdstuk 4: De Joden in Nederland tot 1940	117
Joodse vluchtelingen	123
Westerbork	125
Onderscheid na 1933	127
Conclusies	131
Hoofdstuk 5: De ariërverklaring van ambtenaren	135
‘Working towards the Führer’	135
Joden ambtelijk gediskwalificeerd	138
De ariërverklaring	143
Ariërverklaringen Amsterdam	150
De Hoge Raad	153
Juridische protesten ariërverklaring	156
Joodse voorzitter Hoge Raad	158
Het autoritaire recht	163
Burgemeesters tekenen	166
Conclusies	169
Hoofdstuk 6: Joden uit overheidsdienst	175
Landsbelang versus de Joden	175
De burgemeesters als werkgevers	182
De hoogleraren	183
Conclusies	189
Hoofdstuk 7: De bevolkingsboekhouders	193
Registratiegeschiedenis	193
De perfecte bevolkingsregistratie	196
De invoering van een persoonsbewijs	198
Duitse rassenregistratie	205
Joodse burgers in de registers	207
De registratie van de Joden	210
vo 6/1941 opzet en uitwerking	212
IBM en de Jodenregistratie	221
Statistieken	225
Persoonsbewijs letter J	228
De Amsterdamse bevolkingsboekhouders	231
Werkopvatting Amsterdamse ambtenaren	236
Geen invloed Februaristaking	239
Verzet	243
Conclusies	244

DEEL II: ISOLATIE	249
-----------------------------	-----

Hoofdstuk 8: Uitsluiting van de Joden	255
Onlusten	256
Februaristaking	258
Nieuwe bestuurlijke orde	262
De Joodse Raad	263
Verdeeldheid, onbegrip en angst	269
Isolatie en segregatie	271
Lokale segregatie	276
De scholen	279
Neurenberger wetten	282
Beleid van bestrijding verzet	283
Conclusies	286

Hoofdstuk 9: De economische boekhouders	291
Economische ontneming	293
Eerste Joodse overnames	294
Arisering met Nederlandse hulp	297
Hirschfeld en de economische collaboratie	302
Overdracht Joodse bezittingen	306
Definitieve roof	309
Ontneming van gronden en huizen	312
Onroerend goed en de notarissen	315
Malafide vastgoedhandelaren en gemeenten	318
De <i>Kolonnen</i>	324
Niet-commerciële organisaties	325
Conclusies	326

DEEL III: DEPORTATIE	329
--------------------------------	-----

Hoofdstuk 10: De deportatieboekhouding	333
De balans	333
Opzet deportaties	335
Duitse bureaus in Nederland	338
De deportatieboekhouders	340
Joodse gegevensbestanden	342
Actuele Jodenlijsten per gemeente	343
Stippenkaart	347
Concentreren van Joden	348

Duits-Joodse vluchtelingen	351
Joden buiten Nederlands gezag	352
De Jodenster	354
‘Legale rest’ gemengd-gehuwden	359
Selectie Joodse Raad.	362
Uitzonderingen en de rol van Calmeyer	364
Handel in vrijstellingen	367
Conclusies	370

Hoofdstuk 11: De politieambtenaren 375

Cumulatieve collaboratie	377
Rauter als politie leider	378
Start deportaties	384
Rol ambtelijk bestuur.	386
Samenwerking Duitse en Nederlandse politie.	390
Verloop naar staatspolitie en NSB.	391
Toenemende collaboratie politie	394
Van georganiseerde deportaties tot razzia’s	396
Politie-afdelingen Joodse Zaken	400
Georganiseerde provinciale deportaties	402
Amsterdam	410
Den Haag, Rotterdam, Utrecht	415
Joodse ziekenhuizen leeggehaald	418
Jodenjagers	422
Daders	426
Politieverzet als uitzondering	430
Duitse waardering	436
Politiebureaucratie	437
Burgemeesters en de deportaties	442
Conclusies	449

Hoofdstuk 12: De Nederlandse Spoorwegen 455

Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf.	456
Het belang van de spoorwegen	458
Samenwerking Spoorwegen.	459
De inzet van de Jodentransporten	464
Logistieke omstandigheden.	469
Grafiek deportaties	473
Functie NS: weigeren of niet	474
Stakingen versus belangen	477
Conclusies	485

Hoofdstuk 13: De Nederlandse kampen	489
De Joodse werkkampen	490
Kamp Westerbork	496
Nederlandse inbreng	499
Nederlandse bewakers in Westerbork.	506
Transporten uit Westerbork	510
Naoorlogse beoordelingen	511
Kamp Amersfoort	514
Kamp Vught	519
Joodse gevangenen.	523
De bewakers van kamp Vught.	526
Overige kampen	529
Conclusies	532

Hoofdstuk 14: Ontrechting	537
Landoorlogreglement	538
De <i>Aanwijzingen</i>	542
Concrete Aanwijzingen	547
De rechterlijke macht.	552
Geen tgendruk advocatuur	560
Conclusies	561

Hoofdstuk 15: De houding tegenover de Joden	565
Antisemitisme en segregatie	566
Ambtelijke top	570
Wat wist men van het lot van de Joden?	572
Publieke opinie	580
Weten bij ambtenaren en regering.	583
Wat deed Londen?	584
Verzet tegen Jodenvervolgning	590
Bijzondere band.	595
Conclusies	596

DEEL IV: NA DE HOLOCAUST 599

Hoofdstuk 16: Boekhouders na de Holocaust	603
Terugkeer	604
Zorgplicht.	608
Oorlogspleegekinderen	610
Overlijdensakten en erfgenamen	613

Raad voor het Rechtsherstel	616
Naoorlogs juridisch gevecht	620
Juridisch getto	624
Ongelijkheid van het recht	625
Notarissen	627
Roofkunst	629
De schade-ambtenaren	633
Bondsrepubliek, <i>Wiedergutmachung</i>	634
Na vijftig jaar nieuw politiek inzicht	640
Compensatie en terugbetaling Joodse tegoden	643
Transitional justice	648
Conclusies	649

Hoofdstuk 17: Terugblik op de rol van de overheden	653
Zuivering Nederlandse ambtenaren	656
Juridisch-ambtelijke geschiedschrijving	663
Systeemfout	667
De rol van de overheid	669
Nederlandse belangen	671
Wisselwerking bezetters en ambtenaren	673
Daders, slachtoffers, omstanders	677
Driedeling plus bedrijfsleven en overheid	678
Nederlandse bedrijfsleven	680
Overheid	682
Cumulatieve collaboratie	684
Betrokken overheden	686
Canon	691
Conclusies	692

BRONNEN	699
-------------------	-----

LITERATUUR	701
----------------------	-----

PERSONENREGISTER	717
----------------------------	-----

INLEIDING

Bijna driekwart van de Joden in Nederland is tijdens de bezetting omgekomen, in totaal 102.000, een cijfer dat nog herhaaldelijk enigszins wordt bijgesteld.¹ Dit is het hoogste percentage slachtoffers van bezet West-Europa. Bij dat aantal slachtoffers worden ook nog eens 220 Sinti en Roma opgeteld. Omdat ons land in de geschiedenis niet bekendstond als anti-Joods, wordt dit cijfer internationaal als verbazend hoog beschouwd en wordt dit in diverse publicaties ‘de Nederlandse paradox’ genoemd.

In alle bezette West-Europese landen startte de massamoord op de Europese Joden met een reeks lokale bestuurlijke maatregelen. Daarin speelden in al die landen de ambtenaren op alle niveaus, van bestuurders tot uitvoerders, een rol. Nederlandse ambtenaren werkten ook mee aan de registratie, isolatie, roof, ontrecting, de razzia’s en het deporteren en bewaken van Joden. De ambtenaren waren bestuursambtenaren, burgemeesters en hun lokale ambtenaren zoals de bevolkingsboekhouders, de politieambtenaren, de medewerkers van tram- en spoorwegen, en juristen tot en met de hoogste rechterlijke macht.

Waren dit allemaal gewone ambtenaren of Hitlers gewillige helpers? Om de uitersten te benoemen.

Götz Aly schreef in *Europa tegen de Joden*: ‘Vragen naar de eigen geschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog voor wat betreft de wijdverbreide samenwerking met de bezettingsmacht bleven in de

1 Onder andere ten behoeve van het nieuw te bouwen Holocaust Namenmonument Nederland in Amsterdam met de namen van alle slachtoffers, werken de Oorlogsgravenstichting, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en initiatiefnemer het Nederlands Auschwitz Comité samen.

meeste Europese landen na 1945 taboe. In het algemeen werden de zogeheten collaborateurs eruit gelicht als kwalijk voorbeeld, om de grote meerderheid van mededaders, verklikkers en grote en kleine profiteurs met rust te kunnen laten.’

Aly maakte duidelijk dat collaboratie geen werk was van eenlingen, maar verweven was in het systeem van overheid en bedrijfsleven. Zoals dat ook gold voor Duitsland, waar de Jodenvervolging volgens Raul Hilberg rustte op vier pijlers: de overheid, het leger, het bedrijfsleven en de partij. Een analyse waarin Adolf Hitler hem voorging in *Mein Kampf*: ‘De grote kracht en sterkte van het oude Rijk waren geheel gebaseerd op deze drie kostbare bezittingen; zijn staatsvorm, zijn leger en zijn ambtenarenkorps.’ ... ‘Het derde grote bezit van het oude Rijk was het ongeëvenaarde ambtenarenkorps. Duitsland was het beste georganiseerd en het best bestuurd van alle landen op aarde. Men kon gemakkelijk van de Duitse ambtenaar zeggen dat hij bureaucratisch en pedant was, maar dat was in andere landen even erg en eerder nog erger.’

Ook in de bezette gebieden waar het Duitse leger en/of de nazi-partij het bestuur overnamen, werd er gerekend op de medewerking en daadwerkelijke steun van de lokale overheden en bedrijfsleven inzake het landsbestuur én de Jodenvervolging. En met succes. Jacques Presser vatte het resultaat voor Nederland samen in één zin in het tweedelige *Ondergang*: ‘De Joden-uitroeiing was in de eerste plaats een administratieve prestatie. Genocide als ambtenaarlijke taak.’

In dit boek wordt duidelijk gemaakt dat in Nederland de collaboratie in de Jodenvervolging geen zaak was van individuele ambtenaren, maar dat het gehele Nederlandse overheidssysteem onder leiding van de secretarissen-generaal, de Joodse populatie stap voor stap opofferde aan het voortbestaan van zijn eigen bestuur. Dat werd gezien als een landsbelang, dat in een reeks van fatale ambtelijke beslissingen uitsteeg boven het belang van een minderheidsgroepering als de Joden.

Het systeem van de bureaucratie overleefde omdat het behoud van het bestuur de eerste prioriteit was van alle onderdelen en lagen in

het systeem. De collectieve verantwoordelijkheid dekte iedere individuele verantwoordelijkheid af, maakte iedere ambtelijke beslissing in de anti-Joodse maatregelen juridisch deugdelijk in de naoorlogse beoordeling. Na de oorlog is er ook geen enkele ambtenaar in functie veroordeeld vanwege medewerking aan de Jodenvervolging. De Nederlandse overheid bood als laatste West-Europese land in 2020 haar excuses aan voor haar rol in de Jodenvervolging.

Het is van belang om stap voor stap te volgen en te begrijpen hoe het bij de medewerking van bestuurders en uitvoerders is gegaan zoals het is gegaan. De rol van ambtenaren in de Jodenvervolging wordt beschreven aan de hand van drie fasen: vanaf registratie (Deel I) naar isolatie (Deel II) tot deportatie (Deel III). De laatste stap van moord in de Duitse kampen, wordt niet behandeld. Het Nederlandse voortraject was de onmisbare schakel. Nederlandse ambtenaren werkten gedisciplineerd mee in alle lagen van de ambtelijke hiërarchie tot en met de allerlaatste anti-Joodse maatregelen. Tegenover de Duitse cumulatieve radicalisering in de Jodenvervolging stond een voortgaande cumulatieve collaboratie van de ambtenaren.

Dank

Ieder boek over de Holocaust bouwt voort op het werk van anderen. Ik wil een aantal deskundigen specifiek bedanken. Johannes Houwink ten Cate (NIOD, UvA) en Wichert ten Have (NIOD, UvA) begeleidden mijn doctoraalscriptie. Peter Romijn (NIOD/UvA), adviseerde me over vier beoordelingscriteria voor ambtenaren en gaf commentaar op desbetreffende onderdelen. Met Wouter Veraart (Vrije Universiteit, Rechtsfilosofie en Rechtsgeschiedenis) voerde ik een aantal gesprekken met betrekking tot het naoorlogse rechtsherstel. Op onderdelen werd het manuscript gelezen door Guus Meershoek (lector Politieacademie), Raymund Schütz (historicus, onderzoeker), Ronny Naftaniel (onder andere Centraal Joods Overleg).

Hans Blom (prof. em. UvA, NIOD) las het gehele manuscript en los van verschillende inzichten of meningen waren zijn uitgebreide notities en de gevoerde discussies van onschatbare waarde.

Ik dank allen voor hun waardevolle commentaren en inzichten. Zoals de traditie terecht betaamt, benadruk ik dat de conclusies geheel voor mijn rekening komen. Mochten er fouten in dit boek voorkomen, dan zijn ze alleen te verwijten aan de schrijver zelf. Ten slotte wil ik de uitgever Gerton van Boom danken, die inmiddels een indrukwekkende *Verbum Holocaust Bibliothek* heeft opgebouwd en bereid was dit werk aan zijn historische serie toe te voegen.

Rob Bakker

Baarn, 2020

Rob Bakker

Boekhouders van de Holocaust

Nederlandse ambtenaren en de collaboratie

De Holocaust kent volgens historicus Raul Hilberg daders, slachtoffers en omstanders. Maar twee groepen verdienen een aparte vermelding: de overheden en het bedrijfsleven die volgens Hilberg in Duitsland onder de daders vielen. In de bezette landen werden de overheden niet onder de daders geschaard, maar toch speelde de bureaucratie in ieder bezet land een belangrijke rol. Ook de overheid in Nederland waar dit boek over gaat. Van aanvang af waren de Nederlandse ambtenaren niet alleen gesprekspartner van de Duitsers, maar waren ook betrokken bij planning en uitvoering van de Jodenvervolging.

Vrijwel alle van de 200.000 ambtenaren vulden tijdens de bezetting een ariërverklaring in, mede in navolging van 's lands hoogste rechtscollege de Hoge Raad. Ambtenaren van de bevolkingsregisters in 1050 gemeenten registreerden 160.000 burgers van Joodse afkomst. Zoals een Nederlandse topambtenaar schreef aan de Duitsers tijdens de bezetting: 'Bevolkingsboekhouding is dienen.'

De Joodse burgers werden onrecht door overheid en juristen, beroofd met medewerking van het bedrijfsleven, notarissen, makelaars en bemiddelaars. Nederlandse politieagenten haalden Joodse burgers uit hun huis. De Nederlandse Spoorwegen en gemeentelijke tramdiensten vervoerden de gedeporteerden. Nederlandse marechaussee en politie bewaakten de kampen. Van de 140.000 zogenoemde vol-Joden zou bijna 75 procent de oorlog niet overleven, het hoogste percentage in bezet West-Europa. Na de oorlog moesten de Joodse overlevenden zich uit een 'juridisch getto' vechten om hun afgenomen bezittingen terug te krijgen. Dat laatste lukte pas (deels) in het jaar 2000. 20 jaar later, in 2020, bood de Nederlandse regering excuses aan voor het overheidshandelen ten aanzien van de Jodenvervolging tijdens de bezetting.

Een ongemakkelijke geschiedenis.

9 789074 274920

